

КНІЖНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ У СІСТЭМЕ БЕСПЕРАПЫННАЙ АДУКАЦЫІ

Артыкул прысвечаны пытанням дыдактычнай і кнігазнаўчай тэорыі вучэбнай кнігі. Аўтар, акрамя выяўлення прагалаў у данай сферы, вызначае сутнасныя прыметы вучэбнай кнігі, якія структурна ўключаюць пяць асноўных падсістэм: семантычную (функцыя: кніга як носьбіт зместу адукацыі), дыдактычную (функцыя: кніга як навучальны сродак), камунікатыўную (функцыя: кніга сродак камунікацыі), семіятычную (функцыя: кніга як знакавая сістэма), фармальную (функцыя: кніга як матэрыяльны аб'ект). Вылучае асноўныя знешнія і ўнутраныя фактары, якія ўздзейнічаюць на развіццё сістэмы вучэбных выданняў, што функцыянуе як кампанент макрасістэмы – бесперапыннай нацыянальнай адукацыі. Адзначае вядучыя для вучэбнай кнігі функцыі адукацыйнай сістэмы – гэта трыадзінства навучальна-энасеалагічнай, навучальна-прагматычнай і навучальна-аксіялагічнай функцый, якія канкрэтызуюцца ў залежнасці ад узроўневых, гістарычных, галіновых і іншых асаблівасцяў нацыянальнай адукацыі як адкрытай і актыўнай сістэмы.

Сучасны этап эвалюцыйнага развіцця нацыянальнай сістэмы адукацыі, накіраваны на дасягненне рэальнай узаемасувязі ўсіх адукацыйных этапаў у жыцці чалавека, актыўнае ўкараненне новых метадаў і інавацыйных тэхналогій навучання, уступленне ў Балонскі працэс прадугледжвае неабходнасць аптымізацыі сістэмы нацыянальных вучэбных выданняў. У “Дзяржаўнай праграме развіцця вышэйшай адукацыі на 2011–2015 гады” сярод важнейшых кірункаў прадугледжваецца ўдасканаленне арганізацыйнага і метадычнага забеспячэння адукацыйнага працэсу, які ўключае выданне вучэбнай літаратуры, у тым ліку вучэбна-метадычных комплексаў. Традыцыйна выконваючы ролю асноўнага вучэбна-метадычнага сродка і носьбіта зместу адукацыі, вучэбная кніга ў цяперашні час выступае адным з найважнейшых фактараў

інавацыйнага развіцця нацыянальнай сістэмы адукацыі, яе далейшай мадэрнізацыі ў кантэксте кампетэнтнаснай парадыгмы, інфарматызацыі адукацыі, міжнародных стандартаў навучання спецыялістаў.

Тэорыя вучэбнай кнігі пачала актыўна распрацоўвацца ў рэспубліках СССР з другой паловы 1950-х гг. У кнігазнаўстве і тэорыі рэдагавання досыць глыбока і шматбакова даследаваны тыпалогія, структурна-відавныя адрозненні вучэбных выданняў, агульна-дыдактычныя і псіхалагічныя аспекты стварэння падручнікаў, перш за ўсё, школьных. Маецца пэўная колькасць работ, прысвечаных аналізу розных аспектаў вучэбнай кнігі для сістэмы вышэйшай адукацыі. Гэта даследаванні І.Я. Лернера, В.В. Краеўскага, С.Г. Антонай, Л.Р. Цюрынай, А.А. Грачыхіна, М.І. Тупальскага, П.Г. Бугі, У.П. Беспалька, С.Я. Батышава, А.М. Ляйбовіча, Н.М. Розенберга, В.А. Канке, Н.І. Гендзінай і інш. Пытанне распрацоўкі тэрэтычных асноў вучэбнай кнігі для вышэйшай школы абмяркоўваўся ў матэрыялах чатырох навукова-практычных канферэнцый “Праблемы вузовскаго учебника”, праведзеных у перыяд з 1978 па 1994 гады.

Даследаванні зместу ўніверсітэцкага падручніка паказваюць, што вучэбная кніга павінна распрацоўвацца з улікам мэтай і задач, умоў і заканамернасцяў навучання, г.зн. у ёй павінна ажыццяўляцца пэўная метадычная арганізацыя. І.Я. Лернер таксама звяртае ўвагу на сувязь зместу адукацыі і зместу падручніка. У працах В.В. Краеўскага вызначаюцца крыніцы і спецыфіка абгрунтавання вучэбнай кнігі як педагагічнага аб’екта, робіцца спроба даць яму метадалагічную характарыстыку. Д.Д. Зуеў, фармуячы найбольш поўнае тэрэтыка-метадалагічнае абгрунтаванне школьнага падручніка, звяртае ўвагу на падабенства праблемы падачы навучальнага матэрыялу ў падручніках для школ і прафесійных вучылішчаў з пункту гледжання псіхалага-узроставаых асаблівасцяў чытачоў. У працах І.Я. Лернера, І.К. Жураўлёва даследаваны метадалагічныя праблемы дыдактычнай тэорыі пабудовы падручніка. Аналізам і класіфікацыяй дыдактычных функцый падручніка займаліся Д.Д. Зуеў, В.Г. Бейлінсон, В.В. Краеўскі, П.Ф. Кап-

цераў, У.П. Беспалька, У.І. Смірноў, М.М. Скаткін і інш. Гэтая праблема досыць шырока асветленая ў педагагічнай і навуковай літаратуры. Аднак, як паказваюць даследаванні, аўтары не змаглі прыйсці да адзінага меркавання ў дачыненні да наменклатуры дыдактычных функцый, якія аказваюць уздзеянне на ўспрымання, структуру і выбар мадэляў навучання. Пытанні, звязаныя са стварэннем падручнікаў новага пакалення, адлюстраваны ў працах А.М.Ляйбовіча, В.У.Зіміна, Ю.Г.Дрэўса, Л.Х. Зайнутдзінавай, У.М. Агеева, У.М. Разіна і інш.

Даследуючы праблемы вучэбнай кнігі у замежнай дыдактыцы, спецыялісты прыходзяць да высновы аб тым, што да пытанняў, глыбока распрацаваных у свеце, якія маюць агульнасць пазіцый спецыялістаў розных краін адносяцца: метады даследавання вучэбнай кнігі, навуковыя асновы яе функцыянавання; асноўныя структурныя кампаненты вучэбнай кнігі; шляхі дасягнення моўнай даступнасці навучальных тэкстаў; выхаваўчыя магчымасці падручнікаў і патрабаванні да іх рэалізацыі; магчымасці паліграфічных сродкаў для рэалізацыі дыдактычных мэтаў вучэбнай кнігі.

У той жа час цэласнай дыдактычнай і кнігазнаўчай тэорыі вучэбнай кнігі не створана, не зразумелая структура гэтай тэорыі, не вылучаныя і не вызначаны асноўныя паняцці, не сфармуляваны асноўныя палажэнні, шматпланавыя патрабаванні не структураваны, не суаднесены з функцыямі вучэбнай кнігі. Функцыі тэарэтычна не абгрунтаваны, што тлумачыць адсутнасць іх сістэмы. Наяўныя дадзеныя слаба дыферэнцыраваны ў залежнасці ад галіновых асаблівасцяў вучэбнай кнігі.

Пры вызначэнні паняцця вучэбнай кнігі намі выяўлены наступныя сутнасныя яе прыметы:

- 1) адлюстраванне ў змесце сістэмы прафесійных ведаў, спосабаў мысленчай і практычнай дзейнасці, каштоўнасна-матывацыйных кампанетаў па прадмету/дысцыпліне, неабходных да вывучэння;
- 2) наяўнасць працэсуальнага складніку, які забяспечвае перадачу зместу адукацыі ў логіцы заканамернасцей працэсу навучання і мадэлюе такім чынам, адукацыйную дзейнасць навучэнцаў;

3) адпаведнасць мэтам і задачам сучаснай адукацыі на пэўным этапе / ўзроўні навучання.

Такім чынам, вучэбная кніга з'яўляецца адкрытай знакава-камунікатыўнай сістэмай, сутнасць якой праяўляецца ў перадачы навучэнцам сістэматызаваных і структураваных ведаў, спосабаў мысленчай і практычнай дзейнасці, матывацыйна-каштоўнасных арыентацый у адпаведнасці з мэтамі і задачамі вучэбнай дысцыпліны. Вучэбная кніга мадэлюе вучэбны працэс, які забяспечвае перадачу зместу адукацыі праз некалькі асноўных ўзроўняў: веды; спосабы мысленчай і практычнай дзейнасці; спосабы творчага прымянення ведаў і творчай дзейнасці; спосабы бачання і ацэнкі (у любой паслядоўнасці). Такім чынам, вучэбная кніга з'яўляецца камунікатыўным пасярэднікам у адукацыйным працэсе, забяспечваючы мэтанакіраваную каштоўнасна-рацыянальную камунікацыю паміж выкладчыкам (і/або аўтарам) і навучэнцам.

Як форма сацыяльнай рэальнасці, вучэбная кніга аб'ектывіруецца у сістэме канкрэтных вучэбных выданняў, як друкаваных, так і электронных.

Структурна вучэбная кніга ўключае пяць асноўных падсістэм: семантычную (функцыя: кніга як носьбіт зместу адукацыі), дыдактычную (функцыя: кніга як навучальны сродак), камунікатыўную (функцыя: кніга сродак камунікацыі), семіятычную (функцыя: кніга як знакавая сістэма), фармальную (функцыя: кніга як матэрыяльны аб'ект).

Існаванне сістэмы вучэбных выданняў накіравана, перш за ўсё, на фарміраванне, задавальненне і развіццё пазнавальнай і адукацыйнай патрэбнасці асобы. Такім чынам, вучэбная кніга, у адрозненне ад кніг мастацкіх або даведачных, мае выражаны прагматычны аспект, забяспечаны наяўнасцю дыдактычнай падсістэмы. Дадзены аспект становіцца для вучэбных выданняў асноўным, бо яны накіраваны, перш за ўсё, на выкарыстанне іх у якасці навучальнага сродка. На прагматычным узроўні вучэбная кніга дыферэнцыруецца на тыпы і віды па канцэптуальна-дыдактычнаму крытэрыю (тлумачальна-ілюстратыўная, праграмаваная, праблемная, кантэкстная, дыялогавая, модульная, камбінаваная);

функцыянальнаму (вучэбна-тэарэтычная, вучэбна-практычная, вучэбна-метадычная, вучэбна-даведачная, вучэбна-наглядная); па арганізацыі вучэбнай інфармацыі (кнігі лінейнага і нелінейнага выгляду, якія ў сваю чаргу могуць быць модульнымі, гіпертэкставымі, змяшанымі); па чытацкім адрасе (вучэбныя кнігі для вучняў сярэдніх школ, студэнтаў вышэйшых устаноў навукацыі, навучэнцаў устаноў паслядыпломнай адукацыі і г.д.).

На семантычным узроўні вучэбная кніга тыпалагізуецца па прадметна-дысцыплінарнай прымеце (кнігі па гуманітарных, прыродазнаўчых, фізіка-матэматычных, прыкладных дысцыплінах, найдалей – па канкрэтных прадметах і дысцыплінах), і больш вузкая – па прымеце прадметнай вобласці. Перспектыўным відам з’яўляецца міждысцыплінарная (міжпрадметная) вучэбная кніга, якая аб’ядноўвае ў сваім змесце вучэбную інфармацыю па комплексе дысцыплін.

На семіятычным (знакавая сістэма) узроўні вылучаюцца тэкставыя, выяўленчыя, аўдыявізуальныя і мультымедычныя вучэбныя выданні.

Выдзелены камунікатыўны ўзровень дазваляе тыпізаваць вучэбную кнігу як сродак зносін у адукацыйным асяроддзі. Характар ўзаемадзеяння з чытачом/карыстальнікам можа насіць трансляцыйны і інтэракцыйны (інтэрактыўны) характар. Спосаб камунікацыі, закладзены ў трансляцыйнай кнізе, носіць аднабаковы характар, адпаведны суб’ект-аб’ектнаму тыпу ўзаемадзеяння (чытач як аб’ект уздзеяння). У інтэракцыйнай вучэбнай кнізе рэалізуецца суб’ект-суб’ектны прынцып, пры якім суб’ект актыўны ў фарміраванні прасторы камунікацыі, і, такім чынам, камунікацыя “аўтар – чытач/карыстальнік” носіць двухбаковы характар.

На фармальным узроўні вылучаюцца тры асноўныя віды выданняў: друкаваныя (паліграфічныя), электронныя, якія ў сваю чаргу дыферэнцыруюцца на падвіды (згодна з ДАСТ 7.83-2001 “Электронныя выданні. Асноўныя віды і выхадныя звесткі”), а таксама камбінаваныя, якія дазваляюць прадставіць у друкаваным выглядзе асноўную/інварыянтную інфармацыю, а варыя-

тыўную і дадатковую частку (даведачныя, наглядныя, кантралюючыя блокі) рэалізаваць на кампакт-дыску.

Развіццё вучэбнай кнігі абумоўлена ўзаемадзеяннем комплексу ўнутраных і знешніх фактараў, якія задаюць у цяперашні час досыць высокі тэмп зменаў, што патрабуе пераасэнсавання сутнасці вучэбнай кнігі, яе функцыянальных асаблівасцяў і ўласцівасцяў. Да асноўных знешніх фактараў, якія ўздзейнічаюць на развіццё сістэмы вучэбных выданняў, неабходна аднесці:

- Сацыяльна-эканамічную сітуацыю ў Рэспубліцы Беларусь, якая ўздзейнічае, перш за ўсё, на эканамічныя магчымасці вучэбнага кнігавыдання і яго арганізацыйную структуру;
- Развіццё інфармацыйна-камунікатыўных тэхналогій, якія абумоўліваюць трансфармацыю матэрыяльнай формы, структуры і зместу вучэбнай кнігі, з'яўленне новых відаў і, адпаведна, новых форм узаемадзеяння з традыцыйнымі відамі;
- Сацыяльна-культурны фактар, які мае ўплыў на змест вучэбнай кнігі, змену яго ў кірунку ўсё большай гуманізацыі, гуманітарызацыі, уліку нацыянальных прыярытэтаў, і ў той жа час міжнароднага арыентавання.

Сярод асноўных ўнутраных фактараў неабходна пералічыць:

- Тэндэнцыі развіцця нацыянальнай сістэмы адукацыі, якія абумоўліваюць змяненне вучэбнай кнігі на канцэптuallyным узроўні, задаюць мэты, задачы, функцыі, прынцыпы, зместоўныя і структурныя параметры сістэмы вучэбных выданняў;
- Развіццё беларускай навукі і практыкі, якія непасрэдна ўплываюць на змест вучэбнай кнігі як навучальнага сродка;
- Запатрабаванні ўдзельнікаў адукацыйнага працэсу – аўтараў і чытачоў/карыстальнікаў вучэбнай кнігі, якія ствараюць імпульс для непасрэднай змены сістэмы вучэбных выданняў на якасным і колькасным узроўні;
- Міжнародныя тэндэнцыі ў развіцці вучэбнай кнігі, як арыенцір і стымул да мадэрнізацыі нацыянальнай сістэмы выданняў, выраўніванне якасці адукацыйных рэсурсаў ва ўсім свеце;
- Развіццё кнігазнаўчых і педагогічных ведаў аб вучэбнай кнізе, накіраванае на ўдасканаленне сістэмы вучэбных выданняў

на аснове навукова абгрунтаваных мадэляў, адаптацыю іх да зменлівых умоў сістэмы нацыянальнай адукацыі.

Паколькі сістэма вучэбных выданняў функцыянуе як кампанент макрасістэмы – бесперапыннай нацыянальнай адукацыі, то вядучымі для вучэбнай кнігі з’яўляюцца функцыі адукацыйнай сістэмы. На наш погляд, гэта трыадзінства навучальна-гнасеалагічнай, навучальна-прагматычнай і навучальна-аксіялагічнай функцый. Дадзеныя асноўныя функцыі вучэбнай кнігі канкрэтызуюцца ў залежнасці ад узроўневых, гістарычных, галіновых і іншых асаблівасцяў нацыянальнай адукацыі як адкрытай і актыўнай сістэмы.

1. Антонова, С.Г. Новое поколение учебной литературы: теоретические и методические предпосылки / С.Г. Антонова, Л.Г. Тюрина // Университетская книга. – 2000. – № 8. – С. 15–22.

2. Афанасьев, А.Д. Развитие видов учебных изданий для высшей школы (1960–1980 гг.) / А.Д. Афанасьев. – Москва : МГОУ, 2008. – 108 с.

3. Бейлинсон, В.Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий / В.Г. Бейлинсон. – Москва : Книга, 1986. – 286 с.

4. Беспалько, В.П. Теория учебника: дидактический аспект / В.П. Беспалько. – Москва : Педагогика, 1988. – 160 с.

5. Большакова, А. Новый тип учебного пособия / А. Большакова // Высшее образование в России. – 2005. – №2. – С. 185–186.

6. Воронович, В.В. Учебное книгоиздание для высшей школы: состояние и перспективы / В.В. Воронович, М.Г. Волнистая // Высшая школа. – 2006. – № 2. – С. 75–79.

7. Второв, А. Вузовский учебник. Век XXI. Дальняя перспектива / А. Второв // Университетская книга. – 1997. – № 3. – С. 17–21.

8. Гендина, Н.И. Вузовские учебные издания: разработка стандартов как средство управления качеством информационного обеспечения учебного процесса в высшей школе / Н.И. Гендина, Н.И. Колкова // Вузовская книга в Сибири: координация и планирование научного и информационно-методического обеспечения учебного процесса в высшей школе : материалы Межрегион. науч.-практ. конф. – Новосибирск, 1999. – С. 27–39.

9. Гречихин, А.А. Вузовская учебная книга: типология, стандартизация, компьютеризация : учеб.-метод. пособие / А.А. Гречихин, Ю.Г. Дреус. – Москва : Изд. корпорации “Логос”, 2000. – 254 с.

10. Григорьева, О.А. Книга как информационно-коммуникативная система в истории отечественной культуры: структурно-функциональный подход :

автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 / О.А. Григорьева ; Кемер. гос. ун-т культуры и искусств. – Кемерово, 2008. – 19 с.

11. *Грушевский, С.П.* Учебно-информационные комплексы: дидактические проблемы проектирования / С.П. Грушевский ; под ред. Э.Г. Малиночки. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 69 с.

12. *Далада, Е.В.* Оптимизация содержания учебника для вуза. Системное обоснование критериев редакторской оценки : дис. ... канд. филол. наук : 05.25.03 / Е.В. Далада ; Моск. гос. ун-т печати. – Москва, 2002. – 179 с.

13. *Демидова, Н.В.* Проблемы современной учебной книги / Н.В. Демидова // Учебник третьего тысячелетия : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., Санкт-Петербург, 22-25 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 23–25.

14. *Канке, В.А.* Философия учебника / В.А. Канке. – Москва : Университетская книга, 2007. – 118 с.

15. *Листратенко, В.А.* Актуальные проблемы учебного книгоиздания в Республике Беларусь / В.А. Листратенко // Информационные технологии в образовании : материалы Респ. науч.-метод. конф. – Минск, 2004. – С. 6-13.

16. *Лыков, М.Н.* Современные требования к структуре и содержанию вузовского учебника по дисциплинам гуманитарного цикла и педагогические условия их реализации : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М.Н. Лыков; Ин-т педагогики и психологии профессионального образования РАО. – Казань, 2008. – 22 с.

17. *Матвеев, А.А.* От электронных учебных пособий к электронным учебно-методическим комплексам / А.А. Матвеев // Высшая школа. – 2007. – № 5. – С. 73–76.

18. Проблемы учебной литературы, отвечающей принципам обучающе-исследовательского подхода подготовки студентов / В.В. Свиридов [и др.] // Проблемы учебника : сб. ст. / сост. Т.В. Жмака. – Минск : НМЦентр, 2001. – С. 319.

19. Современная учебная книга: материалы науч.-практ. конф., Санкт-Петербург, 29 нояб. 2006 г. / [редкол.: А.П. Тряпицына (отв. ред.) и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2006. – 179 с.

20. *Тюрина, Л.Г.* Теоретико-методологическое обоснование модели учебной книги для профессионального образования : дис. ... д-ра филол. наук : 05.25.03 / Л.Г. Тюрина ; Моск. гос. ун-т печати. – Москва, 2007. – 400 с.

21. *Шалашов, Е.В.* Разработка и применение в учебном процессе вуза электронных учебных пособий для формирования информационной компетентности студентов в контексте компетентного подхода : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Е.В. Шалашов ; Санкт-Петерб. политехн. ун-т. – Санкт-Петербург, 2009. – 22 с.

Summary

*Nadzieja Vajcechovič. **Book Activities in the System of Continuous Education***

In the article a modern complex of problems in the bibliological theory of educational book are discussed. The educational book is examined as a communicative intermediary, which organizes the interaction between the teachers and students in the educational environment. It's specially noted that educational book contains the models of learning process, providing transmission of educational content through several basic levels: knowledge; ways of thinking and action; methods of creative application of knowledge and creative activity; ways of seeing and evaluating. Structurally the educational book includes five major subsystems: semantic (the book as a carrier of the content of education), didactic (the book as a teaching tool), communicative (book as a means of communication), semiotic (the book as a sign system), formal (the book as a material object). The types of the educational book at each of these levels, its function and the main factors for its development are considered.